

НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ УМАНІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛІ СПОГАДІВ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ)

У статті розглянуто історію навчальних закладів Умані початку ХХ століття на матеріалі спогадової літератури Надії Суровцової та її епістолярію. Особливу увагу приділено уманській жіночій гімназії, де навчалася сама Н. Суровцова й де викладала її мати Ганна Суровцова. Крім того, у мемуарах міститься інформація стосовно етнічного складу учениць навчального закладу, їх соціального й матеріального статусу, особливостей викладання цілої низки дисциплін. Аналіз спогадів і біографії авторки дозволяє зробити висновок про рівень підготовки випускниць гімназії й про їхнє подальше здобуття вищої освіти в кращих навчальних закладах Російської імперії.

***Ключові слова:** Надія Суровцова, Ганна Суровцова, Петро Курінний, Григорій Куриндін, Данило Щербаківський, освіта, уманська гімназія.*

У ХІХ – на початку ХХ століття українська система освіти була складовою російської й мала багатоукладний характер. У ній нараховувалося понад 20 типів різних шкіл: державні і приватні, платні і безплатні, конфесійні і світські, чоловічі і жіночі, однокласні, двокласні, міністерські, земські, церковнопарафіяльні, міські, місіонерські, початкові, вищі початкові училища, прогімназії, духовні училища, торгові школи – підвищені типи шкіл; гімназії, реальні й комерційні училища, кадетські корпуси, духовні семінарії – середні школи тощо [5, с. 176].

Однак не зважаючи на це, освіту могли здобути далеко не всі, наприклад, в Уманському повіті навчанням було охоплено близько 30% дітей віком 8 – 11

років. Загальна кількість учнів, які відвідували церковнопарафіяльні школи у 1887 – 1888 навчальному році, була такою: у Звенигородському повіті – 3107, у Канівському – 3201, в Уманському – 2463, у Черкаському – 4328, у Чигиринському – 2688 школярів. У результаті, на одну церковнопарафіяльну школу в середньому припадало 45 учнів. Найчисельнішими були школи Черкаського повіту, у яких навчалось по 60 учнів. [8, с. 36].

Із кінця XIX ст. кількість цих навчальних закладів почала зменшуватися. Відчувалося критичне ставлення населення до церковної школи, тому влада намагалася підтримати її адміністративними заходами. Волосні писарі та інші представники сільської адміністрації заохочували сільські громади до відкриття церковнопарафіяльних шкіл. У 1897 р. генерал-губернатор Київської, Волинської та Подільської губерній зобов'язав місцеву владу домагатися від сільських громад виділення землі з громадських фондів для будівництва церковних шкіл. Із запровадженням на початку XX ст. земських установ на Правобережній Україні церковнопарафіяльні школи поступово витісняються земськими. Церковнопарафіяльні школи працювали на засадах православ'я, тому діти, які належали до інших віросповідань, були позбавлені можливості отримати освіту [2]. Щодо цього попечитель Київського навчального округу у звіті про роботу навчальних закладів писав: «Для освіти непридатна церковнопарафіяльна школа, яка не може зацікавити населення іншої віри, що становить більше 18%» [4, с. 64].

Що стосується дослідження розвитку освіти саме в Уманському повіті й місті Умань, то в праці С.О. Гущиної [3] авторка веде мову про заснування та розвиток різноманітних навчальних установ міста кінця XVIII – початку XX ст.: василіанського монастиря, духовного училища, училища садівництва, переміщеного в Умань з Одеси, державних чоловічої та жіночої гімназій, а також приватних навчальних закладів, які в різні часи діяли в Умані. Дослідниця робить спробу виокремити етапи функціонування освітньої сфери міста, розрізняючи період перебування Умані у власності родини Потоцьких (до початку 30-х років XIX ст.), особливості роботи навчальних закладів до

початку реформ Олександра II, а також діяльність освітніх установ від 1861 року до 1914 року. Щоправда, автор статті не розглядає проблему функціонування в Умані єврейських шкіл-хедерів. Натомість Н. Побірченко в статті «Школа базиліанського кляштора в Умані...» [7] якраз аналізує особливості системи освіти, яка діяла в цьому навчальному закладі, і вказує на перспективи, що відкривались перед учнями школи після закінчення навчання [1].

При цьому одним із найцінніших, найцікавіших і найбільш достовірних джерел з історії виникнення, діяльності й причин закриття навчальних закладів залишається спогадова література та епістолярій учнів, що навчалися, та вчителів, котрі викладали в цих закладах. Так, «Спогади» Надії Суровцової, що охоплюють 1896 – 1956 рр., містять також відомості про її навчання в Уманській жіночій гімназії, у котрій, крім того, викладала її мати й подруги самої Надії Віталіївни. У зв'язку з цим, залучення інформації з мемуарів Н. Суровцової дозволить заповнити невідомі сторінки з історії гімназії, краще зрозуміти систему міжособистісних взаємин між її учнями на початку ХХ століття, оцінити рівень знань випускниць, простежити наявність або відсутність міжконфесійних чи національних конфліктів у навчальному закладі, враховуючи поліетнічність самої Умані, дізнатися про особливості естетичного, літературного, культурного, історичного виховання в гімназії.

Коротко історія навчального закладу: 1900–1920 рр. – жіноча гімназія; 1920–1926 рр. – єдина трудова школа; 1926–1932 рр. – друга міська трудова школа ім. І.Я. Франка; 1932–1992 рр. – Уманська середня школа № 2 ім. І.Я. Франка; 1992–1999 рр. – Уманська загальноосвітня школа-гімназія № 2 ім. І.Я. Франка; 1999–2004 рр. – Уманська міська гімназія ім. І.Я. Франка; із 2004 року – Уманська міська гімназія Уманської міської ради Черкаської області; із вересня 2016 року – Навчально-виховний комплекс «Уманська міська гімназія-школа естетичного виховання» Уманської міської ради Черкаської області. Протягом 1906 – 1912 рр. тут навчалася Надія Суровцова.

Умань початку ХХ ст., коли сюди перебралася родина Суровцових, не справила на малу Надійку ніякого враження: залізнична станція міста була кінцевим пунктом прибуття потяга, тому здавалося, що й сам населений пункт десь на краю світа, особливо в порівнянні з Києвом. Послуги візників від станції до міста обходилися в 20–40 копійок. Парокінні візки котилися вулицями міста, які, за винятком центральної частини, не мали бруківки, а тому під час руху піднімалися клуби пилюки. Центральні вулиці міста були забудовані в основному помешканнями заможних жителів: дворян, чиновників та офіцерів. У центральній частині розташовувалися готелі: «Гранд-Отель», «Франція», «Брістоль», «Англія» та інші. Поруч із «Францією» знаходилася кав'ярня-кондитерська Сковронського в закопанському стилі. Печиво й морозиво, що продавалися тут, конкурували з тими, що продавалися в кав'ярнях Києва та Петербурга. Вулиці, заселені переважно єврейськими міщанами, так і називалися – Нижньоєврейська, Верхньоєврейська, Кагальна [6, с. 5 – 12].

Родина Суровцових поселилася спочатку в триповерховому будинку Дітловича на центральній Миколаївській вулиці, де до приїзду доньки й дружини протягом року жив батько, а згодом перебралася до нового помешкання на Поліцейській вулиці, власником котрого був єврей Конофайський.

Ганна Іванівна Суровцова, як і в Києві (Маріїнська гімназія), влаштувалася вчителювати в молодші класи місцевої жіночої гімназії, адже не мала вищої освіти, щоб викладати в старших, а батько працював адвокатом-початківцем, клієнтську базу котрого складало в основному селянство.

В Умані в той час у приміщенні двокласного чоловічого училища розміщувалася недільна школа для робітників. У ній також викладала Ганна Іванівна Суровцова (росіянка), а крім того, Віра Христофорівна Доненберг (німкеня), Зінаїда Миколаївна Захар'єва (росіянка), Євгенія Людвиківна (полька) та інші молоді викладачки, серед котрих українок, за походженням, і не було. Тому, може, і не дивно, що навчання велося російською (хоча треба

бути справедливим: це продукувалося й на державному рівні), у побуті також більшість населення спілкувалася або російською, або польською. Однак учні школи спільно з педагогами влаштовували художні вечори та ранки, де якраз і звучало українське слово: наприклад, швець Іван Долгов декламував україномовні поезії. Концерти відбувалися у великому шкільному залі, частина котрого служила за сцену, а частина – для глядацької аудиторії. Школа проіснувала до 1905 року.

Про учнів народних училищ згадує в мемуарах і П. Курінний у зв'язку зі святкуванням дня народження імператриці Марії Федорівни (14 листопада): «<...> Около народного училища флаги, <...> и ученики выстроены в шеренгу на улице, маленькие и почти все в черненьких свитках» [12, с. 47]. Крім того, автор щоденників переймається тим, що навіть талановиті учні з бідних родин не мають змоги здобувати належну освіту через відсутність грошей: «<...> Достижение света науки для бедняка невозможно. В нашей гимназии исключено за невзнос платы 20 учеников. Горе это близко нашему простолыдину, лишенному по бедности возможности получить образование» [12, с. 54].

Також в Умані діяли напівлегальні культурно-освітні школи національних меншин, насамперед – поляків і євреїв (правда, якщо вірити свідченням Н. Суровцової, Умань на початку ХХ століття – справжнє польсько-єврейське місто й щодо національного складу, і щодо високого соціального й майнового статусу представників цих етносів). В Умані діяв клуб «Огніско», при якому й було засновано школу, однак там навчалися лише поляки, котрі «трималися окремо», гордовиті й незалежні, особливо щодо мешканців приміської периферії. Вони проводили освітню роботу серед жіноцтва – «було жіноче коло, організація гарцерів, скаутів, підпільні політичні організації», котрі «мали зв'язки з австрійськими поляками, їздили на курорти в Закопане, до Варшави, до Кракова» [11, с. 28]. Уманська колонія заможних поляків, «справжніх панів», дбала про свій культурний рівень, про естетичний розвиток дітей, тому на запрошення панства приїздили з гастрольями театральні

австрійські трупи, де грала відома актриса Пшибилко-Потоцька, ставили п'єсу Габрієли Запольської «Сезонова мілосць». Однак відвідувати ці заходи могли винятково самі поляки, що свідчить про «їх нехіль до неполяків і про замкненість польського уманського кола» [11, с. 28]. До речі, заможні євреї, як і пани, своє «культурне» життя також не виставляли напоказ: у синагогах співали відомі й знані артисти, навіть давав концерт скрипаль Ерденко, однак чути їх могли лише ті, хто був іудейського віросповідання.

Також уманська інтелігенція практикувала навчання дітей удома: запрошували учителів-репетиторів, особливо для вивчення іноземних мов. Крім того, юні гімназистки, котрі планували продовжити навчання у вищих навчальних закладах, самотужки готували математику, латинську мову, хоча часто їм у цьому допомагали якраз учителі з чоловічої гімназії, що викладали ці дисципліни в хлопчиків.

Так, мала Надія вивчала німецьку й французьку мови з репетиторами, українську практикувала влітку, гостюючи на Полтавщині на батьківщині батька у бабусь, багато читала вголос для Віталія Петровича, декламувала вірші. Так як місто було багатонаціональним (до чого воно повертається й зараз), то серед друзів Надії були дівчатка-польки, від яких вона засвоювала польську мову, трішки знала єврейську, почуту, зокрема, від Ізраїля Кулика (Івана Кулика), із котрим була знайома з раннього дитинства. У біографічних нарисах про нього («Кулик», «На провесні», «Дещо про Кулика як художника-етнографа») Н. Суровцова згадувала, що батько Івана-Ізраїля учитель-меламед талмуд-тори уманської єврейської школи на вулиці ім. Пушкіна. Сам юнак теж там навчався, а згодом квартирував неподалік у вдови Крохмалючки в будиночку на Крутому провулку, який у 1959 р. навіть було названого його іменем.

В Уманській гімназії, куди вступила Надія Суровцова в 1906 році, навчалися представники різних національностей, що давало змогу дітям краще пізнати культуру, літературу, мову іншого народу. Щодо соціальних станів, то тут здобували освіту сини й доньки міщан, чиновників, купців, учителів,

юристів, священників. У нове семикімнатне помешкання на Садовій вулиці, куди родина Суровцових переїхала після уманських погромів 1905 року, Ганна Іванівна якраз і взяла квартиранток, дочок священника – Ніну та Наталку, із котрими Надійка навчалася в одному (другому) класі (сьогодні в одному з приміщень у гімназії учні та викладачі підготували чудовий стенд, присвячений славетній землячці-вихованці цього навчального закладу Н. Суровцовій).

У гімназії навчалися й дівчатка з бідних родин. Кошти їм надходили від благодійних заходів: проведення лотерей, продаж квітів, шампанського в буфеті, організовувалися аматорські вистави, де головні ролі виконували «пані» та «панянки». Н. Суровцова називає це «пожертвами з уманського вищого світу» й згадує випадок, коли полковниця Завілейська, що грала в «благодійній» п'єсі, замовила собі сукню, яка коштувала дорожче, аніж вдалося зібрати за спектакль [11, с. 30]. Разом із тим потрібно згадати, що всі учениці вдягалися досить скромно: коричнева форма з високим комірцем та чорним фартушком. Навіть на вечірки гімназистки приходили у формі, а тому матеріальний статус батьків можна було пізнати по наручних годинниках, які носили заможні дівчатка – «це була розкіш» [11, с. 30].

День у юних гімназисток був дуже напруженим: прокидалися о пів на восьму, за п'ятнадцять хвилин до дев'ятої години – уже в гімназії, заняття розпочиналися о дев'ятій, потім дівчата ходили до музичної школи, а вже вдома по дві години вправлялися грі на піаніно (Ганна Іванівна придбала музичний інструмент у Києві на виплату). Спочатку грати їх вчив чех Владислав Гнатович Швіглік, у майбутньому – директор уманської музичної школи. Надія під час «домашніх» концертів і театралізованих дійств (інсценували байки Глібова та Крилова) грала класичні твори – для матері та українські пісні – для батька. Співали їх дуєтом або соло Ніна та Наталка, бо в Надії, як вона зізнається, голосу не було. Н. Суровцовій ще з дитинства були знайомі партитури з операми українських композиторів Лисенка, Стиценка, Демуцького та інших.

У гімназії також був хор, однак Надію туди не взяли знову ж таки через відсутність вокальних даних, проте концерти, вечірки, бали, влаштовані там, дівчина, як і її однолітки, відвідувала з задоволенням. Проте обов'язково в супроводі батька або матері.

Натомість доступними для всіх були циркові вистави, постановки акторів-гастролерів. Навіть одного разу в Літературно-художньому гуртку виступав бандурист Гнат Хоткевич. І хоча гімназисткам туди вхід був заборонений, та Надія умовила батька й отримала змогу почути українські думи й історичні пісні під акомпанемент народного інструменту у виконанні одного з найталановитіших бандуристів сучасності, що вітав публіку в українській вишитій сорочці зі стрічко-краваткою на грудях.

Вечорами дівчата дуже багато читали, і не тільки те, що потрібно було за шкільною програмою, але й Писарева, Чернишевського, Добролюбова, Белінського, Урусову, «усе, що годилося дитині у прогресивній родині» [11, с. 35] – модних тоді «Русское багатство», «Вестник иностранной литературы». Часто Надії доводилося читати вголос для Віталія Петровича, адже зір у нього значно погіршився після хвороби й операції, а Ганна Іванівна була зайнята перевіркою зошитів. Так, дівчина ще з дитинства незлюбила М. Грушевського – батько просив по декілька разів перечитувати тоді ще нецікавий та незрозумілий для дитини науковий текст «Ілюстрованої історії України». «Чудесне літо, ганок невеличкого поміщицького будиночка, виноград, море квітів <...>, хмари метеликів у гарячому повітрі. Тільки б гасати, радіти з того усього, а тут товстелезна книга і нудний нецікавий текст», – та ще й мало чи не кожний розділ закінчується гнітючо-песимістичними словами: «Український нарід не зміг з того скористуватися...» [11, с. 33]. Однак згодом знання історії дуже знадобилися Н. Суровцовій: спочатку вона вступила на історико-філологічний факультет Бестужевських жіночих курсів (Петербург), згодом у Відні (Австрія) захистила докторську дисертацію по історії України «Богдан Хмельницький та ідея української державності», а після повернення в Харків із європейських мандрів (1925 рік) навчалася в аспірантурі й під керівництвом

провідного українського вченого-історика Дмитра Багалія працювала над дослідження декабристського руху.

Гарячу любов до читання гімназисткам зумів прищепити ще змалку викладач літератури Григорій Миколайович Куриндін – учитель-поступовець, що скеровував читацькі інтереси своїх учнів і великою мірою сприяв формуванню їхніх суспільних ідеалів. Педагог закликав молодь не тільки знайомитися з рідною та зарубіжною літературою, але й пробувати власні творчі сили: свої поезії, оповідання, нариси, есе учні зачитували на уроках.

Саме його, улюбленця активного гімназійного гурту молоді, було заарештовано й засуджено на рік ув'язнення за революційну пропаганду та розповсюдження між школярами нелегальної літератури. Ця подія справила гнітюче враження на всіх, а особливо на Надійку, котра глибоко співчувала викладачеві-наставнику й вважала його мучеником-революціонером, щось на зразок декабристів [11, с. 35]. Покарання Г. Куриндін відбував в уманській в'язниці, і шістнадцятилітня дівчина разом із його колегою учителькою Кірою Іванівною Даниловою носили йому передачі, оточували увагою. Надія Віталіївна «робила свої перші кроки у в'язниці» і «не знала, що така значна частина її життя мине за ґратами» [11, с. 35].

В одному з листів до Надії Віталіївни, що датується 16 грудня 1961 р., К. Данилова, яка була не тільки її учителькою, але й вірною багаторічною подругою її матері, пригадувала події півстолітньої давності й розкрила цікаві подробиці з цієї, як вона називала, епопеї. Окрім неї самої, Григорія Миколайовича з колег відвідували лише Марія Яківна Левитська та Ганна Іванівна Суровцова [9, с. 285]. У цій же епістолі є також цінна інформація щодо вбивства «софіївськими студентами» провокатора, агента київської охоранки Радолицького. І це не випадково.

Як з'ясувалося, одночасно з арештом Г. Куриндіна відбулася ще одна трагічна подія. Революційно налаштований гурток уманської молоді, так звані «софіянти», серед яких були й знайомі Надії, розправилися з підісланим провокатором. К. Данилова згадує, як, проводжаючи гостей у другій годині

ночі, вона почула в «Софіївці» постріли, а на ранок дізналася про вбивство Радолицького й арешти серед учнів Софіївської школи. Багатьох хлопців засудили й відправили до Сибіру.

Про все це Надійка нічого не знала. Лише в 1960-х рр., працюючи в київських архівах, їй пощастило дещо довідатися про долю товаришів: «Читати справи в оригіналі надзвичайно цікаво. Зустріла і Сашу, й Борю Якутських, Васию Шилова – «зв'язок» Куриндіна. І Данила Михайловича Щербаківського. І про таємну друкарню в «Софіївці», про вбивство провокатора охоранки. <...> Просто жах, як все зберігається, а люди відходять...» [9, с. 233].

Прізвище Д. Щербаківського, учителя історії, у цьому листі також з'явилося не випадково. «Місцева гімназія не була аж такою провінційною, адже тут викладав історію Д. Щербаківський – відомий етнограф, археолог, музеєзнавець» [13, с. 137], – саме так оцінює рівень освіти в навчальному закладі Умані та постать Д. Щербаківського Юрій Хорунжий. Данило Михайлович, а також й інші вчителі та учні, незважаючи на російськомовне середовище гімназії, були небайдужі до долі рідного народу, культури, мови. Вони активно займалися етнографічною роботою, захоплювалися народною творчістю, вивчали історію рідного краю, українську літературу, намагалися ввести українську мову в щоденний побут інтелігенції. Ентузіасти їздили на батьківщину Тараса Шевченка, не раз відвідували Чернечу гору.

Надійка радо брала участь у цих заходах, адже в родині Суровцових взагалі панував культ Кобзаря. Для неї найкращі спогади дитинства і юності були пов'язані з іменем Тараса Григоровича, із шевченковим краєм: аби добратися до Глемязова на Полтавщині, де жили її бабусі, дівча разом із батьком пропливало Дніпром повз Чернечу гору, бачило високий хрест на ній. Згодом Віталій Петрович возив доньку вклонитися славетній могилі. Спів студентів понад дніпровими кручами, тиха розмова батька з дідусем, що доглядав поховання, запах сіна, вранішнє золоте сонце над крейдяними горами – «і це лишилося на все життя» [14, арк. 2].

Уже підлітком Надійка разом зі шкільною товаришкою Діною Шостацькою, гостюючи на Звенигородщині, відвідали Моринці, Кирилівку, сфотографували місце, де стояла хатинка Т. Шевченка, той кущ калини, під яким ховався малий Тарасик від злої мачухи. Фото вицвіли, поруділи, але залишився яскравий публіцистичний нарис.

Навколо Д. Щербаківського юрмився гурт юнаків та дівчат, пройнятих ідеєю «науки для науки», «українізації навчання та дозвілля». Музика, читання вголос, літературні вечори, запальні суперечки – фрагмент розвитку думки, що був присутній у повсякденні Н. Суровцової (до речі, у цей час до кола друзів й однодумців Надії належав і син Петра Курінного також Петро – Петрусь). Молодь жила інтенсивним духовним життям. Через багато років у листі до К. Данилової Надія Віталіївна дивуватиметься тому, що сучасна їй молодь якось розучилась сперечатись: але ж так жити нецікаво!

Активним виразником та втілювачем прогресивних поглядів був ровесник Надійки Святослав Романовський, «математик з покликання» [11, с. 37]. Юнак припав до вподоби дівчині, але невдовзі їм довелося розлучитися: мало чи не всі хлопці з гуртка, і Святослав у тому числі, поїхали навчатися до Петербурга. Н. Суровцова також планувала здобувати освіту в російській столиці, де, мовляв, «були кращі наукові сили», а насправді вона душею линула до того, «що був для неї найближчим» [11, с. 38], тобто до С. Романовського. Проте батько наполягав на Київському університеті, який він сам закінчив. Про інтимні переживання доньки Віталій Петрович навіть не підозрював, тому й стояв на своєму. Мати краще розуміла Надійчині пориви, але певний час зберігала «нейтралітет».

Жіноча гімназія, яку закінчила дівчина в 1912 р. із золотою медаллю, була семирічною, і щоб вступити до вищого навчального закладу потрібно було скласти іспит на атестат зрілості (матуру) в чоловічій гімназії. Віталій Петрович допоміг доньці підготувати латинську мову, а вчитель комерційної школи Фелікс Країнський – математику. Надія опановувала важкі предмети завзято й уперто, за що й була винагороджена: усі екзамени вона склала на «відмінно».

Але й це не допомогло дівчині в її бажанні здобути вищу освіту: шлях жінкам до університетів був за тогочасними законами закритий.

Натомість у Петербурзі існували Бестужевські вищі жіночі курси, що прирівнювалися до вишу. Надія загорілася бажанням стати курсисткою. Батько поставив перед донькою ультиматум: або Київський університет і його фінансова допомога, або Петербург, але без підтримки зі сторони родини. У суперечку втрутилася мати. Вона допомогла доньці отримати в київського генерал-губернатора свідоцтво про політичну благонадійність, сама відвезла Надійку до Петербурга, знайшла їй помешкання й пообіцяла надсилати по п'ятдесят карбованців щомісяця на утримання. У результаті, випускниця провінційної жіночої гімназії самотужки вступила в один із найбільш престижних навчальних закладів Росії для жінок і паралельно навчалася на двох факультетах – історико-філологічному і юридичному, що свідчить як про наукові здібності самої Надії Суровцової, так і про високий рівень підготовки в уманських навчальних закладах.

Отже, «Спогади» Надії Суровцової та щоденники Петра Курінного, як й інша мемуарна література уманчан, є невичерпним джерелом з історії освітніх закладів міста, що дозволяє краще зрозуміти специфіку тогочасного шкільного життя з уст очевидців. Однак фахових досліджень щодо висвітлення в егодокументах саме цього аспекту суспільного життя Умані початку ХХ століття практично немає, що обумовлює потребу в продовженні роботи в цьому напрямку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васільєв С.А. Новітня історіографія історії Умані (XVII – початок ХХ ст.) / С.А. Васільєв [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Gileya/2009_18/Gileya18/I15.pdf
2. Вишня Марина. Трансформація освіти Черкащини в умовах суспільно-громадського піднесення кінця ХІХ - початку ХХ століття / Марина Вишня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/155>

3. Гущина С.О. Освітні заклади Умані: історичний аспект / С.О. Гущина // Краєзнавство Черкащини. – 2004. – № 7. – С. 62–73.
4. Драч О.О. З історії організації шкільної справи на Черкащині в контексті загальноукраїнських традицій (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О.О. Драч // Краєзнавство Черкащини. – Черкаси, 2004. – С. 15 – 21.
5. Кравець В.П. Історія школи і педагогіки. Курс лекцій: навчальний посібник закладів та університетів / В.П. Кравець. – Тернопіль, 1994. – 358 с.
6. Кривошея І. Історія та геральдика Умані / Ігор Кривошея. – 2-ге вид., випр., доп. – Умань: РВЦ «Софія», 2012. – 26 с. [Серія «Уманські старожитності»].
7. Побірченко Н.С. Школа базиліанського кляштора в Умані: українсько-польський контекст / Н.С. Побірченко // Краєзнавство Черкащини. – 2004. – № 7: Спецвипуск / Ред. кол.: В.М. Мельниченко та інші. – К. : Наук. світ, 2004. – С.7–14.
8. Присяжнюк Ю.П. Українська освіта як традиційне явище в умовах модернізації (історико-антропологічне дослідження) / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси : «Вертикаль», ПП Кандич С.Г., 2005.
9. Суровцова Надія. Листи / Надія Суровцова. – К. : Вид-во ім. О.Теліги, 2001. Кн. 1. – 704 с.
10. Суровцова Надія. Михайло Сергійович // Родинний архів Надії Павлівни Мудрої.
11. Суровцова Надія. Спогади / Надія Суровцова. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1996. – 432 с.
12. Умань і уманчани очима П.Ф. Курінного / За ред. Ю.В. Торгала, Л.Д. Гарбузової. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2013. – 344 с.
13. Хорунжий Ю. Зв'язкова поколінь / Юрій Хорунжий // Київ. – 2003. – № 6. – С. 137–147. 265.
14. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ Ф. 302. Опис 1. Спр. 37. Суровцова Н.В. «Мій Шевченко», «Перемога», «Страдиваріус Уманський». Оповідання, 3 д., 9 арк.

Кривошея И.И., Якименко Л.Н. Учебные заведения Умани начала XX века (на материале воспоминаний Надежды Суровцовой).

В статье рассмотрена история учебных заведений Умани начала XX века на материале мемуарной литературы Надежды Суровцовой и ее эпистолярия. Особое внимание уделено уманской женской гимназии, где училась сама Н. Суровцова и где преподавала его мать Анна Суровцова. Кроме того, в воспоминаниях содержится информация об этническом составе учащихся учебного заведения, их материальном благосостоянии, особенностях преподавания целого ряда дисциплин. Анализ воспоминаний и биографии автора позволяет сделать вывод об уровне подготовки выпускниц гимназии, который давал им возможность получить высшее образование в лучших вузах Российской империи.

Ключевые слова: *Надежда Суровцова, Анна Суровцева, Петр Куренной, Григорий Курындин, Даниил Щербакивский, образование, уманская гимназия.*

Kryvosheja I.I., Yakymenko L.M. Educational establishments of Uman at the beginning of XX century (on the basis of memory materials of Nadija Surovtsova)

Paper presents the history of educational establishments of Uman at the beginning of XX century on the basis of memory literature materials of Nadija Surovtsova and her epistolary. Special attention is paid to Uman women gymnasium, where N.Surovtsova studied herself, and where her mother Hanna Surovtsova was a teacher. Besides, memoirs contain the information regarding the ethnic structure of pupils of the educational establishment, their social and material status, and the peculiarities of teaching of some disciplines.

Analysis of memoirs and biography of the author allows making a conclusion about the level of preparation of gymnasium graduates and about their further obtaining of higher education in the best educational establishments of the Russian Empire.

Key words: *Nadija Surovtsova, Hanna Surovtsova, Petro Kurinny, Grygoriy Kuryndin, Danilo Shcherbakivsky, education, Uman gymnasium.*